

VİLAYƏT ƏLİYEV

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

*Azərbaycan Respublikası
Prezidenti möhtərəm
HEYDƏR ƏLİYEVİN
anadan olmasının 80 illik
yubileyinə həsr olunur*

BAKI-«Nurlan»-2003

Elmi redaktor:
prof. NİZAMİ CƏFƏROV
Azərb. MEA-nın müxbir üzvü

Rəyçilər:

prof. YUSİF SEYİDOV
prof. MÜSEYİB MƏMMƏDOV

VİLAYƏT ƏLİYEV. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, «Nurlan», 2003 -100 səh.

Kitabda əvəzsiz milli sərvətimiz olan Azərbaycan dilindən və onun seyrindən, dilimizin inkişafında, qorunmasında və cilalanmasında xüsusi tarixi xidmətləri olan xalqımızın ictimai-siyasi, mənəvi dünyasında silinməz iz buraxan, qəlbində Azərbaycan adlı bir alov gəzdirən dünya şöhrətli siyasətçi, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qoruyucusu, Böyük Vətəndaş Heydər Əliyevin əməli fəaliyyətindən söz açılır.

Kitaba həmçinin dəyərli mənbə kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişafını təmin edən Fərman, Qanun və Sərəncamlar bütövlükdə daxil edilmişdir.

Kitab ziyalılar, filoloqlar və «H.Əliyev auditoriyası» təbliğatçıları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4602000000-39
ə N- 098 -2003

© Əliyev,2003

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	s. 5
Azərbaycan dili haqqında ümumi düşüncələr.....	s. 6
Azərbaycan dilinin inkişafında söz sərrafları və tarixi şəxsiyyətlərin rolu.....	s. 10
Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.....	s. 13
Heydər Əliyevin dil siyasəti.....	s. 17
Qaynaqlar.....	s. 23
Ədəbiyyat.....	s. 37

ANA DİLİ

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil - tanıtmışdır bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi
Öyrətməli xəzinədir... onu gözlərimizdək
Qoruyub biz də nəsillərə hədiyyə verək.
Bizim uca dağların sonsuz əzəmətindən
Yatağına sığmayan çayların hiddətindən,
Bu torpaqdan, bu yerdən
Elin bağrından qopan yanıqlı nəğmələrdən,
Güllərin çələngindən, çiçəklərin iyindən,
Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyindən,
Ağsaçlı babaların əqlindən kamalından,
Düşmən üstünə cuman o Qıratın nalından,
Qopan səsdən yarandıq.
Sən xalqının aldığı ilk nəfəsdən yarandın,
Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
tarixi varaqlanır.
Səndə neçə minillik mənim mədəniyyətim,
şan-şöhrətim saxlanır.
Mənim adım-sanımsan, namusum, vicdanımsan!
Millətlərə, xalqlara xalqımızın adından
Məhəbbət dastanları yaradıldı bu dildə.

Bəxtiyar VAHABZADƏ

noyabr1954

BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan Dövlət Dil Komissiyasının üzvü, filologiya elmlər doktoru, prof. Vilayət Əliyevin həcmcə kiçik, lakin mahiyyətcə dəyərli və böyük əhəmiyyət kəsb edən bu əsərini xoş niyyətlə yazılan işlərin davamı kimi, özü də problemə yeni aspektdən yanaşma kimi qiymətləndiririk. Möhtərəm prezidentimizin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş bu kitabda Heydər Əliyevin fəaliyyətinin çox önəmli bir istiqaməti - onun 1969-cu ildən apardığı dil siyasəti elmi, fəlsəfi, ictimai və tarixi səviyyədə, şirin və oxunaqlı bir dildə təhlil olunur. Bizə elə gəlir ki, möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri geniş oxucu kütlələrinə məhz bu istiqamətdə çatdırılmalı, onun gördüyü işlərin mahiyyəti açılmalı, bu ideyaların reallaşması üçün ziyalılar, gənclər səfərbər edilməlidirlər.

Möhtərəm prezidentimizi sağlam düşüncə ilə dinləyən, onun dediklərini anlayan, verdiyi fərman və sərəncamları başa düşən hər bir azərbaycanlı bilir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdə bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli lideridir. Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəl- [3-4] məsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisinin 90-cı illərdə - müstəqillik dövründə dövlət dilinin yüksəlişi sayəsində gördüyü işlər ciddi tarixi əsaslara malikdir. Biz xüsusilə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki tarixi fərmanı nəzərdə tuturuq. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər mükəmməl təsəvvür yaradılmamış, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli bir şəkildə bəhs edilməmişdir.

Vilayət Əliyev tədqiqatın istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmiş, Heydər Əliyevin dil siyasətinin mahiyyətini açmaq üçün üç cəhətə xüsusi diqqət yetirmişdir: Azərbaycan dili haqqında ümumi düşüncələrini söyləmiş, dilimizin inkişafında söz sənətləri və tarixi şəxsiyyətlərin roluna toxunduqdan sonra möhtərəm prezidentimizin dil siyasətinin mahiyyətini şərh etmiş, Heydər Əliyevin bu sahədə uğurlu fəaliyyətini işıqlandırmışdır.

Maraqlıdır ki, kitabda Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəri fikirlərlə yanaşı, Azərbaycan dilinin təbliğ olunmasında onun əvəzsiz xidmətləri maraqlı faktlarla çatdırılmışdır. [4-5]

Kitabda Azərbaycan Respublikası prezidentinin Azərbaycan dilinin təbliği və inkişafı ilə bağlı imzaladığı tarixi fərman, qanun və sərəncamların hamısının «Qaynaqlar» adı altında verilməsi çox yaxşıdır.

Əminik ki, Heydər Əliyevin dil siyasətini öyrənənlər və onu təbliğ edənlər üçün bu kitab faydalı olacaqdır. [5-6]

Redaktordan

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ DÜŞÜNCƏLƏR

*«Dilimiz çox zəngin və
ahəngdar dildir, dərin
tarixi köklərə malikdir»*

H.Əliyev

Azərbaycan dili qədim və zəngin tarixə, ənənəyə, rəngarəng dil faktlarına, inkişaf etmiş fonetik, leksik və qrammatik sistemə, çoxcəhətli və əhatəli üslublara malikdir. Bu dil bizə məlum olan konkret ərazidə - Böyük Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərində oğuz-səlcuq dilləri zəminində formalaşmış, məhəlli-qəbilə, tayfa səviyyəsindən 50 milyondan çox azərbaycanlı türkünün istifadə etdiyi müasir, ümummillik dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Müasir dünyanın xəritəsinə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dilinin yayılma arealı XX əsrdə çox genişlənmişdir. Xüsusilə sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra bu proses daha da sürətlənmişdir. Azərbaycan dilini yaşadan xalqımızın çoxu Azərbaycan Respublikasında (8,5 milyon) və Cənubi Azərbaycanda (30-35 milyon), 20-25 milyonu isə Rusiyada, Orta Asiya Respublikalarında, Amerikada, Avstraliyada, Türkiyədə və Qərbi Avropa ölkələrində yaşayır.

Azərbaycan xalqı və onun dilinin mənşəyi ilə bağlı son yüzilliklərdə elmi ədəbiyyatda ziddiyyətli, subyektiv fikirlər səslənmiş, saxta, qeyri-elmi tezislər yayılmışdır. [6-7]

Müasir Azərbaycanşünaslıq elmi, Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev və bu elmi yaradıb inkişaf etdirən sağlam düşüncəli alimlər anti-Azərbaycan fikirlərinin çürük, əsassız olduğunu sübut etmişlər. «Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi bədxahlarımıza layiqli cavab oldu.

Akad. V.Vinaqradov emosiyalardan çıxış edən bədxah alimlərə cavab olaraq hələ XX əsrin 50-ci illərində belə cavab vermişdir ki, «Etiraf etmək iazımdır ki, Azərbaycan xalqı və dilinin mənşəyi haqqında «Midiya nəzəriyyəsi»ndə dəqiqlik, aydınlıq yoxdur. Bu nəzəriyyədə bir-birindən fərqli olan iki anlayış qarışdırılır... Müasir Azərbaycan dilinin türk dillərinə mənsub olduğu aydın və aşkardır» (В.Винаградов и Б.Серебрянников. «О состоянии и задачах советского языкознания», Изв.АН СССР, Отделение литературы и языка, т. XIII, №4, М., 1954, с.321).

Şair Oqtay Rza demişkən:

«Bir bulaqdır - çirkab, ləkə götürməz o,
Çilçıraqdır — ziyasını itirməz o;
Yaşıl bağdır-tikan, qanqal bitirməz o.
Nitqim, nidam, həzin sədam, zilim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

Şirinliyi ovsunlayıb çox milləti,
Misilsizdir musiqisi, şəriyyəti;
Əzəl gündən sevir haqqı, hürriyyəti.
Keşiyində durub xalqım, elim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim! [7-8]

Rübabdırsa - qırılmayan min simi var,
Kitabdırsa - möcüzəsi, tilsimi var;
Nə qədər ki, Həsənoğlu, Nəsimi var,
Ola bilməz yad nəfəsə meylim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!»

Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan dili uzun əsrlik formalaşma dövründə siyasi, dini, mədəni münasibətdə olduğu xalqların dillərindən bəhrələndiyi kimi, ayrı-ayrı mərhələlərdə ərəb, fars, rus, ləzgi, avar, kürd, erməni, talış və b. dillərə də önəmli təsir göstərmişdir.

M.Y.Lermantov vaxtilə yazırdı: «Azərbaycan dili burada (Qafqazda - V.Ə.), ümumilikdə Asiyada fransız dilinin Avropada oynadığı rol qədər zəruri bir dildir».

Dünyanın bütün qitələrində ünsiyyət vasitəsi kimi səslənən bu dil-Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli mənliliyi və ən qiymətli, əvəzolunmaz sərvətidir. Azərbaycan dilinin inkişafı, çiçəklənməsi, zənginləşməsi uzun və ziddiyyətli bir yol keçmişdir. Bu işdə xalqımızın soykökündə iştirak edən qəbilə, tayfa, xalq və neçə-neçə etnik qrup fəal rol oynamışdır.

Azərbaycan dilinin bu günkü səviyyəyə çatmasında xalqımızın mənəvi zənginləşməsi və təkmilləşməsi, elmi, bədii və məntiqi təfəkkürünün formalaşması mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan dilinin yüksək zirvəyə qalxmasında, beynəlxalq nüfuz qazanmasında aşağıdakı amillər əhəmiyyət kəsb edir: [8-9]

1. Dilimizin şirinliyi, sadəliyi, ahəngdar səslənməsi və dil faktları ilə zəngin olması;
2. Bu dili yayan, təbliğ edən çox güclü bədii, fəlsəfi və siyasi əsərlərin yaranması;
3. Bütün dövrlərdə dilimizin canlı təbliğatçısı olan istedadların olması;
4. Dilimizin yayıldığı, işləndiyi tarixi-coğrafi mühit;
5. Azərbaycan dili hakim dil iddiasına düşməsə də, bu dildən çoxları bəhrələnmiş və indi də istifadə edirlər. Azərbaycan dili Azərbaycan türklərinin ana dili olması ilə yanaşı, respublikamızda yaşayan digər etnosların da ikinci ana dili kimi çıxış edir;
6. Siyasi-iqtisadi və ictimai amillərdən irəli gələrək Azərbaycan dili həmişə öz mövqeyini möhkəmləndirmişdir;
7. Dövlət dili statusu daşıyır.

Məlum bir tezisi xatırlatmaq yerinə düşərdi:

Xalq təkcə özünün çoxluğu, geniş ərazisi, təbii sərvətləri, iqtisadi inkişafı ilə deyil, həmçinin mənəvi sərvəti sayılan dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, musiqisi, incəsənəti, şərafli tarixi ilə, xüsusi ilə bütün bunları yaradıb-yaşadan övladları ilə tanınır. O övladlar ki, öz həyatını xalqın taleyi ilə bağlamışlar. Onlar ayrı-ayrı dövrlərdə xalqın kimliyini sübut edən ölçü vahidinə çevrilirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının təbirincə desək, xalqın tale yükünü daşıyan bu cür övladlar, qeyri-adi iste - [9-10] dadlar «Mənalı həyatlarını xalqına, vətəninə xidmətdə» görürlər.

Azərbaycan xalqının tarixində bu sahədə ən böyük xidmət yazıcılarına, alimlərə, sənət adamlarına, şifahi xalq ədəbiyyatının daşıyıcılarına, Şah İsmayıl Xətai, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə və əlbəttə, Heydər Əliyev kimi dövlət başçılarına nəsib olmuşdur. XI əsrdən ta bu günə kimi Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xəqani, Nizami, Əvhədi, Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Vaqif, Aşıq Ələsgər, M.F.Axundov, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Sabir, Müşfiq, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, S.Rəhimov, B.Vahabzadə, M.Araz, Şəhriyar, Qabil, Anar və onlarca digər yüksək mədəniyyət sahibi, söz bilicisi, Xətai, N.Nərimanov və Heydər Əliyev kimi dövlət xadimləri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, çiçəklənməsində, zəngin üslubların formalaşmasında öz sözlərini demişlər. Bunun bariz nümunəsini Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri, xalqımızın müdrik söz söyləyənləri əməli olaraq dəyərli bir xəzinə kimi gələcək nəsillərə ötürmüşlər. Aşağıdakı seçmələr dilimizin ilahiliyindən xəbər vermirmi?!

«Söz dünyanın naxışdır» **(Atalar sözü).**

«Dadlı söz - can arzusu,

Dadsız söz - baş ağrısı»

(Atalar sözü)

«Ayırdı könlümü bir xoşqəmər üz, can fəza dilbər, [10-11]

Nə dilbər, dilbəri - şahid, nə şahid, şahidi - sərvər».

(Həsənoğlu)

«Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil!

Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil!»

(Nəsimi)

«Söz vardır, kəsdirər başı

Söz vardır, kəsər savaşı»

(Xətai)

«Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?»

(Füzuli)

«Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,

Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!»

(Vaqif)

Gəlib gedər yaxşılar da, yaman da.
Qu tükündə, saman üstə yatan da.
Aşıq Alı, nə qazandı cahanda?...
Səndən qalan qatar-qatar söz oldu.

(Aşıq Alı)

Danışdığı sözün qiymətin bilə.
Məcəzi danışa, məcazi gülə
Kəlməsindən ləl, gövhər süzülə
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi.

(Aşıq Ələsgər)

Ulduzlar fikrimin çırağbanıdır,
Bulud xəyalımın karivanıdır.
Səma ki, hissimin aşyanıdır,
Böylə bir səmadan necə əl çəkim?

(M.Müşfiq) , [11-12]

Adın sözdür, özün insan! Nə mənalar yaşar səndə?!
Şüurlar dərş alar hər an sənənin yetkin kamalından ...
Sözün eşqilə, qəlbilə yaşayır aləmdə dastanlar.
Sözün səyyar xəyalilə gəzər dünyanı insanlar...
Sözün qəlbində sakindir göyün eşqi, yerin eşqi.
Sözün şənində şöhrət var, bu mənə qəflətən sönməz.

(S.Vurğun)

Sən ki, mehvərisən söz dünyasının,
Qəlbinə bir həmdəm dünyanı yoxdur?
Söylə, bir aşıqın könül yasını
Baxışı dağıdan Leylamı yoxdur?

(Məmməd Araz)

Göründüyü kimi, bu seçmələrin hamısında dilə qayğı, hörmət və məhəbbət sözdən başlayır. Onlar yaradıcılığa başladıkları andan söz sənətinin çətinliyini anlamış və sözdən, ifadələrdən nəcib məqsədlər üçün istifadə etmiş, canlı danışq dilinin sirlərini öyrənmiş və başa düşmüşlər ki, söz, səs, söz birləşməsi, ibarələr və cümlələr insan beyninin ən qiymətli, dəyərli, əvəzsiz məhsuludur. Bu ilahi vasitələrə insanlar hissələrini, arzu və istəklərini, təəccüb və etirazlarını, məhəbbət və nifrətlərini, bəşəri ideyaları, elmi və fəlsəfi düşüncələrini nəsilərə bir ərnağan kimi çatdırmışlar. Dahiləri dahi edən, zamanın sınaqlarından çıxaran da elə dildir. Dil, söz aqlın, şəxsin, millətin güzgüsüdür. Dahi Nizami Gəncəvi «Leyli və Məcnun» poemasında deyəndə ki, «Aql ki, görünməz bir xəlifədir; Qüvvəti, qüdrəti sözlərindədir», - məhz bunu nəzərdə tutmuşdur. [12-13]

Sözün, dilin ilahi qüdrəti haqqında çoxları söz açsa da, onun dəyərini, qiymətini M.Füzuli qədər heç kim verməmiş. Onun sözə verdiyi qiyməti şərh etmək üçün cilid-cilid kitablar lazımdır. M.Füzuli «söz»ü belə qiymətləndirir:

«Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa da, əhlin eylər ol miqdar söz.
Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xəbi-əcəl
Edə hər saət səni ol yuxudan bidar söz...»

Verdiyimiz seçmələrdən göründüyü kimi, bu insanlar ixtisasca dilçi, dil nəzəriyyəçiləri olmasalar da, öz yazılarında, söhbətlərində dilə dair olduqca dəyərli fikirlər söyləmiş, dilimizi yad təsirlərdən qorumuş, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasına əməli kömək göstərmişlər.

700 il öncə «Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam», - deyən böyük Nəsimi bütün dövrlərdə şerin, sözün zirvəsində dayanmış, dilimizin ilahiliyindən, gözəlliyindən xəbər vermişdir. Nəsimidən danışarkən ilahi bir gecəni, Azərbaycan dilinin şirinliyini, ilahiliyini Nəsiminin sözləri ilə minlərcə insanı ovsunlayan böyük sənətkar Rasim Balayevin qardaş Türkiyənin Pambuqqala adlanan əfsanəvi bir diyarında, ayılı-ulduzlu bir gecədə Türk dünyasının ziyahılarından ibarət olan bir toplantının

ziyafət gecəsində bənzərsiz çıxışını xatırlayıram. İstedadlı aktyor Nəsi- [13-14] minin aşağıdakı sözləri ilə insanları göylərə ucaltmışdı:

«Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?
Al ilə ala gözlərin aldıadı aldı könlümü,
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə...
Ay ilə gün sücud edər surətini görücəgiz,
Bu nə cəmalü hüsn olur, səlli-əla cəmalinə.
Buldu Nəsimi çün səni, keçdi qamudan, ey sənəm,
Qoydu hərirü ətləsi, girdi əbavü şalinə».

Azərbaycan dili VII-XX əsrlərdə, bəlkə də yeganə dildir ki, dörd dilin ünsiyyətilə qarşılaşmış, qalib çıxmış, saysız-hesabsız əlifba islahatlarına məruz qalmışdır. [14-15]

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFINDA SÖZ SƏRRAFLARI VƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN ROLU

«Azərbaycan xalqının dili onun
milli varlığını müəyyən edən
başlıca amillərdəndir»

H.Əliyev

H.Əliyevin bu məsələ ilə bağlı ayrı-ayrı çıxışlarında söylədiyi fikirlər olduqca maraqlıdır. O, türk dünyası yazıçılarının III qurultayında etdiyi tarixi nitqində (6 noyabr 1996-cı il) yazıçı, şair və söz sərraflarının mənəvi sərvətlərimizin, dilimizin qorunmasında, onların təbliğ olunmasındakı xidmətlərinə çox böyük qiymət vermiş və fikrini belə ümumiləşdirmişdir: *«Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadan, zənginləşdirən, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda, öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik»* (H.Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, Bakı, «Ozan», 1999, s.388).

H.Əliyevin bu mühüm tezi konkret tarixi şəxslərin yad olunması anlarında bir qədər də [15-16] konkret şəkildə açıqlanır. Onun müdriklik mücəssəməsi, bəşəri ideyalar çarçısı, dahi söz ustası M.Füzulinin 500 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley gecəsində (08 noyabr 1996-cı il) dediyi müdrik bir kəlam olduqca dəyərlidir: *«... M.Füzuli əsərlərinin çox hissəsini türk dilində, bu günkü Azərbaycan dilində yazmışdır. Bu, M.Füzulini ondan əvvəl, sonra yaşamış, yaratmış və xalqımıza məxsus olan bir sıra şairlərdən, alimlərdən fərqləndirən amildir. Biz Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasını, onun türk dilində yazdığı divanını bu gün də dilimizdə rahat oxuyur, anlayırıq. ... M.Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, ana dilini (Azərbaycan dilini - V.Ə.) yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir»*. (H.Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, B., 1999, s.348-349).

O, fikrini başqa bir nitqində bir qədər də açıqlayır. Onun dahi S.Vurğunun 90 illik yubiley gecəsində (06 mart 1997-ci il) söylədiyi nitqində klassiklərimizin dilimizin daha da gözəlləşməsində, zənginləşməsində, səlisləşməsində və şirinləşməsindəki xidmətlərini xüsusi vurğulayır: *«İndiki dilimiz - türk dilləri qrupuna məxsus olan Azərbaycan dili türk dillərinin kökündən gələn Azərbaycan dili məhz S. Vurğun kimi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı nəticəsində, onların şerlərinin, əsərlərinin nəticəsində bu qədər gözəlləşib, bu qədər zənginləşib, səlisləşib, şirinləşibdir. Biz bu [16-17] dilimizlə fəxr edirik və fəxr edə bilirik»* (Yenə orada, s.363).

Bir qayda olaraq Azərbaycan tarixindən söhbət gedərkən A.Bakıxanov, Azərbaycan ədəbiyyatından söhbət gedərkən Xəqani, Nizami, Füzuli, Nəsimi, Xətai, Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Sabir, H.Cavid, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, S.Vurğun, Müşfiq, R.Rza, M.Araz, B.Vahabzadə kimi onlarca sənət fədaisi, Azərbaycan incəsənətindən və musiqisindən söhbət gedərkən Ü.Hacıbəyov, Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Bəhlulzadə yada düşür, Azərbaycan teatrından, elmindən söhbət açarkən neçə-neçə şəxsiyyətlər sadalanır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan xalqının tarixi, dili, mədəniyyəti, elmi, diplomatıyası, fəlsəfəsi və bir sözlə, bütün sahələrdən ümumilikdə söz açılarkən yalnız və yalnız bir şəxsiyyət yada düşür - o da H.Əliyev kimi qeyri-adi təfəkkürə, məntiqə, nitqə, elmi məlumatlar toplusuna malik olan nəhəng bir İnsan!

H.Əliyev Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı söhbətlərində iki görkəmli şəxs xidmətlərini çox böyük hörmətlə yad edir: yazıçı-dramaturq M.F.Axundov və yazıçı, dövlət xadimi N.Nərimanov. Bu şəxslər, həqiqətən bütün varlıqları ilə xalqına, dilinə bağlı olmuşlar.

Azərbaycan dili tarixinin əvəzsiz tədqiqatçısı prof. Ə.Dəmirçizadənin təbirincə desək, *«M.F.Axundov ümumi Şərq xalqlarını, xüsusən azərbaycanlıları maarifləndirmək, yeni mədəniyyət aləminə daxil etmək, feodalizm, despotizm və [17-18] din əsarətindən xilas etmək uğrunda mübarizə apararkən, ictimai ünsiyyətin əvəzsiz vasitəsi -mədəniyyətin forması və ən kəskin silahı olan dili nəzərdən qaçırmamış, hətta dil və onun təzahür forması olan yazı (yəni özünün qəbul etdiyi kimi - «Qrafik dil») məsələsi ilə xüsusi məşğul olmuşdur. O, dil və dilçilik məsələləri ilə həm nəzəri, həm də əməli surətdə məşğul olmuş, əməli əhəmiyyəti olan ən mühüm sahələrə əl atmış və ən xəstə cəhətləri sağaltmağa cidd-cihd ilə çalışmışdır»* (Klassiklərimiz dil və yazı haqqında, B., 1981, s.14).

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində tək-tək ziyalı tapmaq olar ki, o, mütəfəkkir alim, böyük dramaturq, dil məsələlərində alovlu və prinsipial mübariz M.F.Axundov qədər əlifba problemini ön plana çəkmiş olsun. Onun fikrincə, dil və yazı mədəni yüksəliş üçün çox mühüm və əvəzsiz bir vasitədir. Böyük dramaturq öz yaradıcılığında şer, dram, nəsr dilinə, terminalogiyanın məsələlərinə toxunmuş, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiyası üçün dəyərli fikirlər söyləmiş, yazıda aydınlığı, dəqiqliyi təmin etməkdə durğu işarələrinin vacibliyini elmi şəkildə şərh etmişdir. Bir sıra durğu işarələrinin - sual /?/, mötərizə /()/, dırnaq /«»/, qoşa nöqtə /:/, üç nöqtə /.../, nida /!/ işarələrini yeni əlifbaya - latın qrafikalı əlifbaya ilk gətirən məhz o olmuşdur. Cəhalətin hökm sürdüyü və dilçilik elminin inkişaf etmədiyi XIX əsrdə M.F.Axundov ürək ağrısı ilə yazırdı: «*Bizim gələcək övladlarımız bu ideyanı hə - [18-19] yata keçirməyi, şübhəsiz, məmləkətin hər cür tənzimat və tədbirlərindən qabaq və üstün sayacaqlar. Övladlarımız və gələcək nəsil görəcəklər ki, müasirlərimiz nə qədər şüursuz olmuşlar və minlərlə təəssüf edəcəklər. Bizim ideyamızı həyata keçirəcək, qəbrimizin üstündə abidə qoyacaqlar. O zaman mənim arzum yerinə yetəcək və mən indidən rahat ola bilərəm. Hərçənd mən o sevincli və könül açan epoxaya qədər yaşayacağam*» (Klassiklərimiz dil və yazı haqqında, B., 1981, s.37-38).

Həyatda qəribə işlər olur. Onun ideyalarının və arzularının həyata keçməsində bir neçə dəfə məqam yaransa da, uğursuz olmuş. M.F.Axundovun arzu və istəkləri, ideyaları neçə illər sonra XXI əsrin əvvəllərində həyata keçirən müstəqil Azərbaycan Respublikası və onun prezidenti H.Əliyev oldu. Fikrimizin təsdiqi üçün 1997-ci ilə qayıdaq. 30 oktyabr 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X Qurultayı keçirilir. H.Əliyev qurultayda «*Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın sərvətidir və intellektual mülkiyyətimizdir*» mövzusunda geniş və dərin məzmunlu bir nitq söyləmişdir. Nitqinin bir hissəsi Azərbaycan xalqının yazı mədəniyyətinə, XIX-XX əsrlərdə bu sahədə gedən proseslərdən, M.F.Axundovun tarixi, özü də əvəzsiz xidmətlərindən, onun uzaqgörənliyindən söz açır. H.Əliyevin bu istiqamətdə düşüncələrini olduğu kimi bir daha xatırlatmaq çox vacibdir. O, üzünü qurultay nümayəndələrinə tutaraq deyirdi: «*Biz indi latın əlifbasına keçirik. Görür- [19-20] sünüz ki, keçmək də çətinidir. Bu barədə qərar qəbul edilərkən nə qədər müzakirələr gedirdi. Kimi deyirdi keçək, kimi deyirdi keçməyək. Hətta bəziləri deyirdi ki, gəlin ərəb əlifbasına qayıdaq. Xatirinizdədir, 1990-91-ci illərdə belə söhbətlər gedirdi. Qərar qəbul olunub, ancaq biz latın əlifbasına keçə bilmirik. Mən göstəriş vermişəm və bütün dövlət sənədləri latın əlifbası ilə yazılır. Ancaq onları başqa yerlərə göndərəndə çoxları oxumaqda çətinlik çəkirlər. Nə üçün belə olubdur?*

Bu təbiidir, çünki bir əlifbadan başqasına keçmək asan deyil. Mənim xatirimdədir, 1939-cu ildə latın əlifbasından kiril əlifbasına keçəndə nə qədər böyük çətinliklər yarandı. Bilmirəm, burada oturanların bəlkə də bir çoxu onu xatırlamır, amma mənim xatirimdədir. Bəli, mən orta məktəbi Azərbaycan dilində latın əlifbası ilə bitirmişəm, indi də bu həm təbii, həm də çətin prosesdir. Amma biz bu yolu keçəcəyik. Ancaq baxın, keçən əsrin, XIX əsrin ortalarında M.F.Axundov Azərbaycanda latın əlifbasını tətbiq etməyə çalışıb. Onun bu barədə fəaliyyəti məlumdur. Mən onun bir neçə məktubuna baxdım, arxivdəki məktublarının bəziləri ilə tanış oldum. Bunu keçmişdə də deyirdim. Amma bu son zamanlar mən onu xatırladım, hafızəmdə bir daha t-zələdim. O, nə qədər uzaqgörən bir insan imiş! Çünki latın əlifbasını təbliğ etmək istəmişdir.

Xatirinizdədir ki, o, Tbilisidən İstambula getmiş, iki ay çalışmış, hətta ona orada bir orden də [20-21] vermişdilər. Amma latın əlifbası qəbul etməmişdilər. Bu gün də demək lazımdır ki, məhz Sovet hakimiyyəti dövründə o vaxtkı insanlar 1926-cı ildə Azərbaycanda latın əlifbasının tətbiq edilməsinə nail oldular. Lakin ondan təxminən 10-11 il sonra latın əlifbasını bizim əlimizdən aldılar. Indi biz M.F.Axundovun XIX əsrin ortalarındakı arzularını, niyyətlərini həyata keçiririk. Amma ümidvaram ki, bunu əlimizdən daha heç kim ala bilməyəcəkdir. Çünki biz artıq müstəqil bir dövlətlik və müstəqilliyimiz də daimidir, əbədidir» (H.Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, B., «Ozan», 1999, s.421-422).

Mənəvi dəyərlərimizdən, xalqımızın ictimai-siyasi, sosial problemlərindən söhbət edərkən N.Nərimanov kimi tarixi bir şəxsiyyətin xidmətlərini mütləq qeyd etmək lazımdır. XX əsrin əvvəllərində N.Nərimanov yazıçı, müəllim, həkim, ictimai xadim, dövlət rəhbəri kimi mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, xalqımızın maariflənməsi üçün dəyərli işlər görmüşdür. Bunlardan ən önəmlisi onun Azərbaycan dili ilə bağlı söylədiyi fikirlər və gördüyü işlərdir. Bu təbii bir haldır. İctimai-siyasi məsələlərlə məşğul olan şəxs üçün dil müstəsna rola malikdir. Çünki dil sadəcə olaraq adi ünsiyyət vasitəsi deyil, prof. Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi: «*Dil - müəllimin aləti, təlim və tədris vasitəsi olduğu kimi, yazıçının da bədii məhsul vasitəsidir; dövlət xadiminin isə ictimai anlaşma vasitəsi və mübarizə silahıdır*» (Yenə orada, s.39). [21-22]

N.Nərimanov dil haqqında düşüncəsini, ana dilinin fəlsəfəsini hələ 1906-cı ildə «*Həyat qəzetində*» (№181) şairanə tərzdə belə ifadə etmişdir: «*Ana dili... Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyatı qəlbiylə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzimli bir güvvə! Ana dili! Bir dil ki,*

mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti madəranəsini sənə o dildə bəyan edibdir; bir dil ki, sən daha beşikdə ikən, bir laylay şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhən ən dərin guşələrində nəqş bağışlayıbdir! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl o dil sayəsində bir fikir hasil edibsə, cisim və ruhun möhtac olduğu muradı o dildə tələb əyləyibsən... Bir dil ki, ibtida o dildə yaxşı-yaman bilibsən...».

N.Nərimanov yazılarında ən çox ədəbi dil, ədəbi dil və şivə, ədəbi dilin lüğət tərkibi, fonetika, qrammatika, yazı, əlifba və durğu işarələri məsələlərinə toxunub faydalı fikirlər söyləmişdir. [22-23]

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

*«Mənim üçün hər şeydən üstün
mənim milli mənlidir. Milli
mənlirim məni həmişə bütünlü
vəziyyətlərdən çıxarıb»*
H.Əliyev

Dilimizin inkişafı, qorunması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi kimi tarixi missiyanın yerinə yetirilməsində H.Əliyevin müstəsna rolunu hamı etiraf edir. XX əsrin II yarısında Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın hegemon dövlətlərinin və ən yüksək beynəlxalq cəmiyyətlərin və təşkilatların kürsülərində səslənməsi bilavasitə hörmətli prezidentimiz H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu iş H.Əliyevin həyat amalında, fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilinin keşiyində durmaq H.Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinə çevrilmişdir. Bu çox çətin bir işdir. Bunun üçün vacib olan bir sıra şərtlər tələb olunur: ana dilini və onun incəliklərini yaxşı bilmək, elmin bütün sahələrinə dair qeyri-adi məlumatla malik olmaq, milli mədəniyyətimizi dərinləndirən bilmək və onun qarşısına çevrilmək, milli dil və onun problemlərini dövlət siyasətinə çevirmək, dövlət idarəçiliyində kifayət qədər səlahiyyət sahibi olmaq, heç bir çətinliklərdən qorxmamaq, xalqın mənəvi sərvətlərini yaşadan [23-24] insanlarla, xüsusilə sadə insanlarla yaxından bağlılıq.

H.Əliyev və Azərbaycan dili! Bu iki ad XX əsrin 60-cı illərindən həmişə qoşa çəkilmişdir. Çünki H.Əliyev Azərbaycanda səlahiyyət sahibi olduğu andan - 1969-cu ildən bu günə kimi Azərbaycan dilinə təkcə adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, onu həmçinin dövlət siyasətinə çevirmiş, bir an da olsa, diqqətdən yayındırmamışdır. Bunun isbatı üçün bir neçə il öncəyə qayıdaq. Tarixi bir faktı xatırlamaq kifayətdir. Respublikamızda baş verən məlum dəyişiklikdən sonra - Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinə müxtəlif münasibətlər özünü biruzə verdi. Hətta Milli Məclis səviyyəsində «Azərbaycan dili» terminindən imtina etdilər. Azərbaycan dili «türk dili» adlandırıldı. Orta məktəb dərslərləri «Türk dili» adı ilə nəşr olundu. Bu, xalq arasında narazılıqla qarşılandı. Ona görə də, H.Əliyev hakimiyyətə gələn kimi işin, vəziyyətin çətin və gərgin olmasına baxmayaraq, bu məsələni bir neçə ay alimlərin, yazıçıların, ziyalıların, dövlət xadimlərinin - geniş mənada xalqın müzakirəsinə verdi.

1995-ci il oktyabr ayının 31-də Azərbaycan Respublikası EA-da «Azərbaycan dilinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə»də 4 fikir səsləndirdi:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.
2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir (Azərbaycan türkcəsidir). [24-25]
3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir).
4. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

H.Əliyev bu müzakirələrin hamısında yaxından iştirak etdi və özünün münasibətini, müşahidələrini çox yığcam şəkildə belə ümumiləşdirdi:

1. «*Ana dilinin adı müasir ictimai təfəkkür üçün tamamilə aydın olmalı, arxaik səciyyə daşı-mamalıdır.*
2. *Ölkənin, xalqın və dilin adında məntiqi bağlılıq olmalı, biri digərini təsdiq etməlidir.*
3. *Milli müstəqillik, milli mənlilik qururu zədələnməməlidir».*

H.Əliyev yazıçılarla, mədəniyyət işçiləri ilə, gənclərlə görüşlərində həmişə «Azərbaycan dili, onun saflığı və qorunmasını» ayrıca bir tezis kimi irəli sürmüş və dil mütəxəssislərinə özünün nəzəri göstərişlərini vermişdir.

Görkəmli dövlət xadimi bu sahədəki fəaliyyətini iki istiqamətdə qurmuşdur:

1. Azərbaycan dili ilə bağlı söylədiyi nəzəri mülahizə və göstərişlər;
2. Azərbaycan dilinin əməli olaraq tətbiqi ilə bağlı özünün nümunəvi nitqləri.

Hamı etiraf edir ki, H.Əliyev Azərbaycan dilinin üslublarından, zənginliyindən, frazeoloji söz birləşmələrindən məqamında istifadə edir, onlara bəzən yaradıcılıqla yanaşır, öz nitqini auditoriyaya və seçdiyi mövzuya görə qurur, dil fakt- [25-26] larından, vurğu və intonasiyadan məharətlə istifadə edir.

H.Əliyev bütün sahələrdə, o cümlədən ana dilimizin inkişafında, təbliğində özü nümunə olmuş, N.Nərimanovun bu sahədəki əvəzsiz fəaliyyətini davam etdirmişdir. H.Əliyevə qədər Azərbaycan dilini elmi əsaslarla, əyani təbliğ edən ikinci şəxs təsəvvür etmək çox çətinidir. O hər bir auditoriyanın dilini, səviyyəsini məharətlə müəyyənləşdirir, nitqini bu istiqamətdə qurur. Hələ ruslaşdırma siyasətinin güclü

olduğu 60-80-ci illərdə belə, Azərbaycan dilini qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək onun həyat amalı olmuşdur.

H.Əliyev Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə çox ciddi yanaşır, bütün bunları elmi faktlarla əsaslandırır. H.Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı dilçilik görüşləri çoxcəhətlidir. Onun çıxışlarında yeri gəldikcə dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba, üslublar və sair yaxşı, özü də yerli-yerində əsaslandırılır. O, Azərbaycan dilinə xalqımızın əvəzsiz sərvəti, tarixi, mədəniyyəti, mədəni sərvəti kimi yanaşır. Bunu onun alimlərlə, yaradıcı ziyalılarla, diplomatlarla, tələbələrlə, xaricdə yaşayan həmvətənlərimizlə, təsərrüfat adamları ilə söhbətlərində duyuruq.

H.Əliyevin söyi nəticəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Möhtərəm prezidentimiz H.Əliyev elə bir ciddi toplantı yoxdur ki, orada dilimiz, milli mənlimiz, milli sərvətimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz və s. [26-27] haqqında söz açmasın. Xüsusilə gənclərlə görüşlərdə bu məsələlər ön plana çəkilir, çox dərin və məzmunlu mətləblər açılır, vətəndaş qayğıkeşliyi ilə bu fikirlər təbliğ olunur, insanların beyninə həkk edilir.

Onun işlətdiyi sözlər, ifadələr, cümlələr, söz və cümlələrin sıralanması, söz və ifadənin təkrarlanması, bir mətləbə təkrar-təkrar qayıtması, sözə və ifadəyə xüsusi mənə verməsi, qarşıdakı insanların fikri qavramalarına əmin olması, ən çətin fikirləri və mənalari çox sadə, adi sözlərlə çatdırması H.Əliyev cənablarının başlıca silahıdır. Bu mənada o, ən məşhur nətiqləri belə heyran qoyur. Bunun isbatı üçün Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin nitqindən («Xalq» qəzeti, 6 fevral 1996-cı il) bəzi seçmələr xatırlatmaq kifayətdir: «... Azərbaycan torpağında ən qədim zamanlardan indiyə kimi müstəqil dövlətlər olmuşdur. Biz bununla fəxr edirik və fəxr edə bilərik Azərbaycanlılıq hissiyatını gənclərdə yaratmaq lazımdır. Azərbaycanı sevmək azərbaycanlılıq hissiyatını özündə cəm etmək deməkdir. İndi Müstəqil Azərbaycan Re-publikası məlum olan Azərbaycanın hüduqları çərçivəsindədir. Keçmiş dövrlərdə, keçmiş əsrlərdə Azərbaycan dövlətləri daha da geniş ərazidə olmuşlar. İndi bizim Azərbaycandan savayı dünyanın çox ölkələrində azərbaycanlılar yaşayır. Amerika qitəsində də, Avropa qitəsində də, Asiya qitəsində də azərbaycanlılar yaşayır. Onlar da [27-28] azərbaycanlıdırlar, onlarda da azərbaycanlılıq hissləri yaşamalıdır. Onlar özlərini azərbaycanlı kimi hiss etməlidirlər, onlar da Azərbaycanla bağlı olmalıdırlar...».

Yaxud: «Məni bu gün formda sevindirən cəhətlərdən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər çox sərbəst, səlis Azərbaycan dilində danışdılar. Bilirsiniz, bir neçə il öncə bunu görmək mümkün deyildi. Keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımı qədər inkişaf edə bilməmişdi. Doğrudur, biz buna çox çalışmışıq, 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə bu barədə çox səylər göstərilmişdir. Ancaq Azərbaycan dili hakim dil ola bilməmişdi. Biz Sovetlər İttifaqının tərkibində idik. Sovetlər İttifaqının ümumi dili - rus dili hakim dil idi və o vaxt gəncləri, onların valideynlərinin çoxu öz övladlarını rus dilli məktəblərə qoyurdu. Bu da təbii idi, çünki geniş təhsil almaq üçün, Azərbaycandan kənara çıxmaq üçün o dildə təhsil almaq lazım idi və bunu da qınamaq olmaz. Ancaq bunlar hamısı bizim Azərbaycan dilinin tam inkişaf etməsinə müəyyən qədər maneçilik edirdi. Bir də açıq demək lazımdır, biz müstəqil dövlət deyildik, ümumi bir dövlətin dili ilə çoxları danışdı. Ona görə də bəzi adamlarda, təəssüf ki, öz dilinə düzgün münasibət çatmırdı. Mənim xatirimdədir, keçmiş komsomol qurultaylarında gənclərin çoxu, Azərbaycan dilində danışmaq istəyən də səlis, cazibədar danışmırdı. Amma bu gün burada çıxış edənlər məni heyran etdilər, bizim dilimizin zənginliyini [28-29] bu gün Azərbaycanda hakim dil olmasını nümayiş etdirdilər».

Diqqət yetirin, görün Heydər Əliyev cənabları dilimiz haqqındakı nəzəri fikirlərini necə aydın, sadə şəkildə minlərlə gəncə çatdırır. Yenə də onun həmin forumdakı nitqindən başqa bir seçmə:

«Bilirsiniz, hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini - rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini, ərəb, fars dillərini də mənimsəsin, öyrənsin. Bu lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi bu gün və gələcəkdə insanlardan bir çox dili bilməsini tələb edir. Mən gənclərimizə bu tövsiyəni verirəm. Amma bunlarla yanaşı, bunlardan əvvəl öz ana dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır. Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz. Xatirimdədir, 70-ci illərdə mən bir neçə dəfə çox narahatçılıqla göstərişlər verdim ki, rus dilli məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatına çox yer verilsin. Azərbaycan ədəbiyyatını, ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Füzulini oxuya bilməz, Nəsimini oxuya bilməz, Vaqifi oxuya bilməz, Sabiri oxuya bilməz, C.Məmmədquluzadəni oxuya bilməz və digərlərini oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməzsə, o, tarixi bilməyəcək, onları oxuya bilməsə, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək, mədəni köklərimizi bilməyəcək, milli mədəni ənənələrimizi bil- [29-30] məyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları olmayacaqdır (alqışlar)».

Burada onun nitqində ardıcılıqla səslənən sözlərə, adlara, tələblərə diqqət yetirməmək mümkün deyil: Nizami, Füzuli, Nəsimi, Vaqif, Sabir, C.Məmmədquluzadə, «ana dilini bilməyən - oxuya bilməz», «bilməyən olmayacaq» kimi qarşılanan ifadələr çox-çox mətləblərdən, qeyrətdən xəbər verir, səbəb-nəticə bir-birini məntiqi cəhətdən tamamlayır.

H.Əliyev nitqində dilçilik, fəlsəfi və mənəvi məsələlərlə bağlı düşüncələrini bir qədər də genişləndirir, bir maqnit kimi gəncləri özünün söz dünyasına çəkib aparır. Burada nələr açılır: siyasətlə dil, siyasətlə mənəviyyat, siyasətlə mədəniyyət, siyasətlə tarix və daha nələr, nələr...!

Yenə həmin nitqdən bir seçmə:

«Mən arzu edirəm ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini isə Azərbaycan dilində oxusun (sürətli alqışlar). Ümüdvaram ki, bu gün məndə bu ümidlər daha da çoxaldı, bizim gənclərimiz bundan sonra tariximizi daha da yaxından öyrənəcək, doğma Azərbaycan dilimizi mənimsəyəcək və bunlar hamısı hər biri gənc Azərbaycan övladında yüksək vətənpərvərlik hissləri yaradacaqdır.

Dil barəsində danışarkən, mədəniyyət, milli ənənələr haqqında danışarkən eyni zamanda mən onu qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycanda bütün vətəndaşlar eyni hüquqa malikdir və bütün [30-31] dillərdən sərbəst istifadə olunur, olunmalıdır və gələcəkdə də istifadə olunacaqdır. Azərbaycan Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin doğma vətənidir. Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan xalqı deyəndə biz Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin birliyini dərk edirik».

Bu kiçik mətində işlənən fəlsəfi və mənəvi ifadələrə diqqət yetirin: azərbaycanlılıq hissiyatı, Azərbaycanı sevmək, azərbaycanlılıq hissiyatını özündə cəm etmək, azərbaycanlı hissləri yaşamaq, azərbaycanlı kimi hiss etmək, Azərbaycanla bağlı olmaq, sərbəst və səlist Azərbaycan dili, hakim dil, ümumi dil, Sovetlər İttifaqının dili, rus dilli məktəblər, geniş təhsil almaq, Azərbaycandan kənara çıxmaq, ümumi bir dövlətin dili, öz dilinə düzgün münasibət, cazibədar danışmaq, Azərbaycanda hakim dil olmasını nümayiş etdirmək, dili mənimsəsin, öyrənsin, bu tövsiyəni verirəm, bu dili ana dili kimi duymaq, vətənpərvərlik hissi yaratmaq, dili bilmək, dili sevmək, dilini sevməyən və bilməyən şəxs öz tarixini bilə bilməz, ana dilini bilməyən Füzulini oxuya bilməz, mədəni köklərimiz, milli-mədəni köklərimiz, milli-mədəni ənənələrimiz, milli vətənpərvərlik duyğuları, hissiyatı, azərbaycanlı gənc və s.

Bütün bunlar H.Əliyevin nitqində xüsusi məna yükü daşıyır, onun nitqini məzmunlu, dolğun, əhatəli edir, cəzbedici olmasını şərtləndirir.

H.Əliyev sözün semantikasına xüsusi əhəmiyyət verir, dilçilik baxımından məqbul sayılan qaydalara əməl edir. Onun hər bir sözə yanaşması [31-32] göstərir ki, o sözə söz xatirinə deyil, konkret mənanı çatdırmaq vasitəsi kimi baxır və qiymətləndirir. H.Əliyev «YAP-ın Gənclər Birliyi nümayəndələrinin Umumrespublika toplantısında» söylədiyi nitqdə («Xalq» qəzeti, 22 fevral 1998-ci il) belə bir cümlə var:

«Mən bir daha bəyan edirəm, demokratiya bizim üçün söz deyil, əməli işdir».

Bu cümlə H.Əliyevin Azərbaycan siyasəti, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dili və Azərbaycan diplomatiyası haqqındakı fikirlərini çox gözəl ifadə etmişdir.

H.Əliyev qədər sözün qiymətini dərk edən ikinci bir adam təsəvvürə gətirmək çox çətindir. H.Əliyev məhz sözün qüdrəti ilə öz ideyalarını, arzu və istəklərini, nifrətini və məhəbbətini milyonlara çatdırır. Bu böyük şəxsiyyətin nitqində sözlər, cümlələr, vurğu və intonasiya qeyri-adi səslənir. Kimliyindən asılı olmadan auditoriyada H.Əliyevin məntiqi, nitqi qarşısından özünü unudur, nəzərdə tutulan axına qoşulur.

Mart və Lənkəran hadisələri dövründə H.Əliyevin televiziya ilə bir müraciəti milyonları ovsunladı, böyüklü-kiçikli, qadın-kişili, sayı-hesabı olmayan insanları gecə prezident binasının qarşısına topladı. Bunu maqnitin metalı öz ətrafına çəkməsinə bənzətmək olar.

H.Əliyev Azərbaycan dilini məişət səviyyəsindən daha geniş arenaya çıxartdı. Azərbaycanda və onun hududlarından kənarında rəsmi görüşlərdə, BMT, Avropa Şurası kimi çox mötəbər məc- [32-33] lislərdə Azərbaycan dili onun nitqində öz əzəməti ilə səslənir. Səsləndikcə də zənginləşir. Bu dildə təkcə adi məişət söhbətləri getmir, çox mürəkkəb siyasi, hərbi, fəlsəfi, elmi mühakimələr yürüdülür. Bu dilə yeni sözlər, ifadələr gətirilir.

H.Əliyevin çıxışlarında məzmun, forma, səslənmə, intonasiya, vurğu, dinləyicinin psixoloji anını tutmaq, auditoriyanı lazımı axına yönəltmək, sözünü demək üçün zəruri məqamı müəyyənləşdirmək və istifadə etmək qabiliyyəti çox üstündür. Onun 12-15 avqust 2002-ci il tarixində Naxçıvanda etdiyi çıxışlarda yadda qalan məqamlar olduqca çoxdur. Avqustun 12-də Naxçıvan Ali Məclisinin iclas salonunda Respublika MEA-nın Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə keçmiş müəllimi, prezident təqaüdcüsü, Əməkdar müəllim, filologiya elmlər namizədi Lətif Hüseynzadəyə

müraciətində yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamların parlaq nümunəsini görürük. Həmin müraciətdən iki məqam:

«Lətif müəllim özü bir tarixdir. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda mənə üç il Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsi keçmiş, Azərbaycan dilinin qrammatikasını öyrədibdir. İndi məndən bəziləri təəccüblə soruşur ki, axı təhsilinizi rus dilində almısınız, işlədiyiniz yerlər elə idi ki, orada danışıqlar da, yazı-pozular da, hər şey rus dilində gediblər. Azərbaycan dilini, mənim özümün bunu deməyin yaxşı deyil, amma belə deyirlər - haradan belə yaxşı bilirsiniz, yaxşı danışırsınız? Əlbəttə, bu [33-34] sualları mənə verəndə bir tərəfdən təəccüb edirəm, digər tərəfdən də təəccüb etmirəm». («Azərbaycan» qəzeti, 15 avqust 2002-ci il).

«Hər bir azərbaycanlı birinci növbədə öz dilini bilməlidir. Ondan sonra başqa dilləri bilməlidir. Mən bunu dəfələrlə demişəm, bu gün də deyirəm ki, indi biz müstəqil dövlətlik və bizim vətəndaşlarımız, xüsusən gənclərimiz başqa dilləri öyrənməlidirlər. Amma birinci növbədə öz dilini, yəni Azərbaycan dilini, bizim doğma dilimizi bilməli, sevməlidirlər. Doğma dilimizdə həm danışmalı, həm oxumalı, həm də yazmalıdırlar. Ondan sonra rus dili də, ingilis dili də, fransız dili də, başqa dillər də lazımdır». («Azərbaycan» qəzeti, 15 avqust 2002-ci il).

H.Əliyevin ayrı-ayrı nitqində dil haqqında söylədiyi düşüncələri onun Azərbaycan dilinin inkişafındakı rolunu, mövqeyini bir daha qabarıq şəkildə göstərir, dilimizin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir:

... «Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsində qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur».

... «Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətdir».

... «Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir». [34-35]

...«Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir».

... «Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır».

... «Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir».

...«Məhəmməd Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini (Azərbaycan dilini - B.Ə.), ana dilini yaşatmasındadır, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir».

... «Cəlil Məmmədquluzadənin ən dəyərli cəhətlərindən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir».

Bütün bunları oxuduqdan, təhlil etdikdən sonra H.Əliyevin parlaq, əzəmətli və görkəmli siması, təsirli və cəlbedici səsi, nüfuzediciləşən nitqi gözlərimiz önündə canlanır. Çünki H.Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, dil məsələlərində də çox həssas və tələbkardır. Onun əsas silahı - söz, səs, lazımı jestlərdən istifadə qabiliyyəti, soyuqqanlılıq, hadisələlə vaxtında müdaxilə etmək, inandırmaq, psixoloji təsir, faktlara əsalanmaq, maneəvərmək bacarığı, ovsunlamaq, inandırmaq, auditoriyanı səfərbər etmək, güclü yaddaş, fikri canlandırmaq tərzini, əks tərəfi dinləmək qabiliyyəti, auditoriyanı lazımı istiqamətə yönəltmək, nitqi situasiyaya uyğun qurmaq, qarşı tərəfin nitqindəki əsas mə- [35-36] qamları anı tutmaq və reaksiya vermək, auditoriyanı inandırmaq və nitqini o istiqamətdə qurmaq, özünü auditoriyaya tam hazırlamaq, əks tərəfdən aldığı faktdan bacarıqla istifadə etmək, auditoriyanı hazırlamaq və s.-dir.

H.Əliyevin nitqinin gözəlliyi, dəyəri, əhəmiyyəti ondadır ki, o, öz nitqində aşağıdakı məqamları ustalıqla birləşdirir:

İnformasiya - məntiq - dil elementləri - emosiya - tələffüz ahəngi. Nitqində elə bir informasiya çevrəsi yaradır ki, dinləyici özü də hiss etmədən bu çevrəyə düşür. H.Əliyevi güclü müşahidə etmə qabiliyyətinə malikdir. «Söz döyüşü»ndə ona qalib gəlmək mümkün deyil, o reallığı düzgün qiymətləndirir və vaxtında böyük ustalıqla çatdırır. H.Əliyevin nitqi aydın mərhələlərdən təşkil olunur: giriş - analitik təhlil - xatırlatma - mətləbə qayıtma - ümumişlək sözlərlə idiomatik ifadələrin bir-birini tamamlaması - canlı danışq dili elementlərinə müraciət - uğurlu nəticə.

H.Əliyevin ayrı-ayrı nitqlərindən gətirdiyimiz bu sətirlər neçə-neçə dilçilik əsərlərinin mövzusu olub, öz müdriklüyü, dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. [36-37]

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

*«Hər bir Azərbaycan vətəndaşı,
hər bir azərbaycanlı öz ana dili
ni - Azərbaycan dilini, dövlət
dilini bilməlidir».*

H.Əliyev

H.Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində gördüyü ən böyük xidmət dilimizə Dövlət statusu verilməsi istiqamətində gördüyü əməli işlərdir. Xüsusilə son bir neçə ildə Azərbaycan dili və əlifbası, xalqımızın mənəvi dəyərləri ilə bağlı hörmətli prezidentimiz H.Əliyev cənablarının imzaladığı tarixi fərman və sərəncamlar bu istiqamətdə olduqca əhəmiyyətli işlərin görülməsinə imkan yaratmışdır.

18 iyun 2001 -ci il! Bu, Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar bir gün kimi qalacaqdır. Məhz bu tarixdə H.Əliyev cənabları «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» müstəsna dəyəri olan bir fərmana qol çəkdi. Ondan bir neçə gün sonra - 4 iyul 2001-ci il tarixdə «Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının təşkilinin təsdiq edilməsi haqqında» sərəncama imza atdı. 9 avqust 2001 -ci il tarixdə «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsdiq edilməsi haqqında» fərman verildi. Bütün bu fərman və sərəncamların verilməsi milli qeyrət, mənəvi saflıq, dövlətə, xalqa, onun dilinə sədaqət, nəhayət, bu sahədə dərin bilik tələb edirdi. [37-38]

H.Əliyev verdiyi fərmanın reallaşması istiqamətində ciddi işlər gördü. Hər şeydən əvvəl, aidiyyəti olan insanlara anladı ki, Azərbaycan dili, sadəcə olaraq bir ünsiyyət vasitəsi kimi başa düşülməməlidir. Hər bir azərbaycanlı anlamalıdır ki, ulu babalarımızın, aqillərimizin bizə yadigar qoyduqları bu dil tarixdir, mənəviyyatdır, Azərbaycan xalqının varlığı və Azərbaycan adlı müstəqil dövlətin əsas simvoludur. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəviyyat bayrağıdır. Nə qədər ki, bu bayraq Azərbaycan adlı diyarda ucalır, deməli, Azərbaycan var, Azərbaycan xalqı yaşayır. Azərbaycan xalqı bu gün dünyanın əksər qitələrində yaşayır, onların sayı 50 milyonu aşır. Azərbaycan dili tarixən çox mürəkkəb bir regionda, müxtəlif sistemli dillər mühitində formalaşmış və inkişaf etmişdir.

H.Əliyev Azərbaycanda rəhbər vəzifələrdə işlədiyi illərdə Azərbaycan dilinə çox böyük qayğı ilə yanaşmış, onun keşiyində dayanmışdır. Xüsusilə, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildiyi andan Azərbaycan dilinə qayğını daha da artırmışdır. Prezidentin Azərbaycan dili haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz məlum fərman və sərəncamı geniş xalq kütləsi, ziyalılar, alimlər, gənclər, təhsil və mətbuat işçiləri minnətdarlıqla qarşıladılar. Fərmanda Azərbaycan dilinin, xalqımızın, dövlətimizin varlığı və müstəqilliyi sadə və anlaşılıqlı bir dildə şərh olunur, Azərbaycan dövlət dilinin tətbiqi və inkişafı ilə bağlı olaraq qarşıda duran vəzifələr göstərilir. Fərmanda ən önəmli [38-39] cəhət odur ki, hörmətli H. Əliyev cənabları Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısını artırmış, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, aparılan elmi araşdırmaların fəallaşdırılması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə səbəb olmuş. Bu işə nəzarəti gücləndirilmək məqsədilə 9 maddədən ibarət qərar verilmişdir.

H.Əliyevin böyüklüyü ondadır ki, o, dediyi sözü axıra çatdırır, verdiyi qərarların reallaşmasına həm şərait yaradır, həm də ciddi nəzarət edir. Azərbaycan dili ilə bağlı verdiyi fərman onun gündəlik iş planına daxildir. H.Əliyev Azərbaycan dilinə qayğını və onun qorunmasını Azərbaycan dövlətinin aparıcı siyasi-ideoloji vəzifəsi, milli-tarixi marağı kimi qiymətləndirir. Müstəqil Azərbaycanda dövlətçiliyin qorunmasında Azərbaycan dilinin hakim dil kimi qorunub möhkəmlənməsində, daha da inkişaf etdirilməsində, əcnəbi dillərin, xüsusilə ingilis və rus dillərinin ünsiyyətdə rəqabət apardığı bir zamanda dilimizə qayğını onun qədər düzgün qiymətləndirib qoruyan və lazımı tədbirlər görən ikinci bir şəxs yoxdur. H.Əliyev özünün məlum tarixi fərmanını verərkən əsas məqsədi iki istiqamətə yönəlmişdir: Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunub möhkəmlənməsi və inkişaf etdirilməsi.

Fərmandan keçən dövr ərzində elə bir tədbir olmayıb ki, o, Azərbaycan dilinin problemləri ilə maraqlanmasın, özünün yeni-yeni tövsiyələrini söyləməsin. Dünya Azərbaycanlılarının I qu- [39-40] rultayını hamımız yaxşı xatırlayırıq. Dünya Azərbaycanlılarının Bakıya toplaşan nümayəndələrinə onun söylədiyi ən dəyərli tövsiyə soydaşlarımızın harada yaşamasından asılı olmayaraq, milli dəyərlərimizi və dilimizi qorumaq oldu. O, çox böyük həyəcanla həmvətənlərimizə görün necə də mənalı müraciət edir:

«Əziz həmvətənlər!

Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq. Azərbaycan dilinin inkişafı haqqında bizim qəbul etdiyimiz geniş qərar məhz bu məqsədi daşıyır. Biz Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi haqqında qərar qəbul etdik. İndi Azərbaycanda hamı, bütün dövlət orqanları latın əlifbasından istifadə edir. Bu da bizim milliliyimiz, azərbaycançılığımızı göstərən çox mühüm bir amildir. Biz bundan sonra da Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi üçün səylərimizi davam etdirəcəyik.

Bilirsiniz, hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dilimiz həyatımızda geniş yer [40-41] ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanması az da olsa, çox da olsa öz xidmətini göstərmişdir. Xüsusən bizim yazıcılarımız, ədəbiyyatçılarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Mən bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın, bizim dilimiz nə qədər zəngin, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etməsi üçün nə qədər böyük söz ehtiyatına malikdir.

Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik. Ancaq eyni zamanda arzu edirik ki, hansı qitə, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı o ölkənin dilini də mənimsəsin, o ölkənin adət-ənənələrindən də istifadə etsin, o ölkənin şəraitinə uyğunlaşsın. Amma Azərbaycan dilini yaşatsın və inkişaf etdirdirsin.

Xalqları dil qədər, milli-mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Biz bu vasitədən daim istifadə etməliyik. Xüsusən, başqa ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar. Ona görə də mən arzu edirəm ki, hər bir ölkədə Azərbaycan icmasında azərbaycanlılar həmrəy olsunlar, bir-birinə dayaq olsunlar, bir-birinə yardım etsinlər, bir-birinin dərdinə yansınlar və bizim milli adət-ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi birlikdə gözləsinlər, milli bayramları qeyd et- [41-42] sinlər. Təkcə müstəqillik bayramını, Novruz bayramını deyil, bütün başqa bayramları da qeyd etsinlər. Azərbaycan dilini yeni nəslə, uşaqlara çatdırmaq üçün müəyyən tədris imkanları yaratsınlar. Biz bu barədə kömək edəcəyik ki, bizdən sonra gələn nəsillər, sizin övladlarınız, bizim övladlarımız azərbaycançılığı daha da yüksəklərə qaldırsınlar. Azərbaycan dilini, milli-mənəvi dəyərlərimizi daim yaşatsınlar».

H.Əliyev cənablarının Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərindən danışarkən onun yazı mədəniyyətimiz, əlifba islahatı və türk dünyasının birləşdirilməsi sahəsində gördüyü tarixi xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ölkə prezidentinin 9 avqust 2001-ci il tarixdə imzaladığı «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» fərmanı irəliləyən yeni və tarixi bir addım idi. XIX-XX əsrlərdə dəfələrlə iatın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün səylər olsa da, real nəticəsi olmamışdır. Latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası türk dünyasında xüsusi bir mərhələdir. Bu ideyanın yaranması, reallaşması, tətbiqi Azərbaycanla, onun görkəmli şəxsiyyətlərindən sayılan M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, B.Çobanzadə, Ə.Hüseynzadə, S.Ağamalıoğlu və b. ilə bağlı olmuşdur. Milli ruhlu bu ziyalılar Azərbaycan xalqının tərəqqisi, maarifə, elmə yiyələnməsi yolunda latın qrafikalı əlifbanın tarixi rolunu dərk etmişlər. O dövrün reallığı bu ideyanın həyata keçməsinə həmişə mane ol- [42-43] muş, sədd çəkmişdir. 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Türkoloji qurultay türkdilli ölkələrdə latın qrafikalı əlifbaya keçməyi tövsiyə etdi. Qurultayın tövsiyəsini ilk reallaşdıran ölkə Azərbaycan oldu. Lakin 30-cu illərin repressiyası Azərbaycan xalqına çox böyük zərbələr vurdu. Bunlardan biri də latın qrafikalı əlifbanı ləğv etməsi idi. Sovet strategiyasının şovinist siyasəti nəticəsində doğma əlifbamız kiril qrafikalı əlifba ilə dəyişdirildi. Üzərindən neçə onilliklər keçdi, tarix öz ədalətli hökmünü verdi - Sovet İttifaqı dağıldı, Azərbaycan Müstəqil Respublikaya çevrildi, H.Əliyev kimi dünya şöhrətli siyasətçi, qəlbində türkçülük, azərbaycançılıq məşəli yanan dahi bir lider Azərbaycan dövlətinə yenidən rəhbərlik etdi. Möhtərəm prezidentimiz H.Əliyev şəxsi nüfuzundan istifadə edərək Azərbaycan xalqını və onun dilinin adını əbədləşdirdi. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və latın qrafikalı əlifbaya keçmək haqqında dəyərli, tarixi fərman imzaladı. Bu fərman Azərbaycan dilinin tətbiqi və latın qrafikalı əlifbanın geniş işlədilməsi üçün dövlətin təminatı idi.

H.Əliyevin uzaqgörənliyi, məsələnin vaxtında həllinə qərar verməsi təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə, bütün Türk dünyasında sevinclə qarşılandı. Möhtərəm prezidentimiz H.Əliyev Türkiyədə «2001 -ci ilin müdrik dövlət adamı» seçildi. Türk dünyasında türkçülük ideyasının mübariz təbliğatçısı, Azərbaycanda gedən prosesləri yaxından izləyən Qazax yazıçısı Oljas Suleymenov [43-44] respublikamızda dil sahəsində başlanmış bu inkişafı belə qiymətləndirmişdir:

«Latın əlifbasına keçmək böyük cəsarət, qətiyyət, siyasi iradə tələb edirdi. Cənab H.Əliyevdə bütün bu keyfiyyətlər, habelə zəngin siyasi təcrübə, kəskin tənqid və tarixi prosesləri istiqamətləndirə bilmək istedadı vardır. Bu, tarixi bir qərarıdır».

Müdrəkəsinə deyilmiş bu fikrin xüsusi şərhə ehtiyacı yoxdur.

Respublikamızda bu istiqamətdə bir oyanış baş verdi, olduqca əhəmiyyətli işlər aparılmaqdadır. Xüsusilə təhsil sistemində, mətbuatda, idarəçilik işlərində proses uğurla aparılır. Orta təhsil ocaqlarında möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin məlum fərmanı tam həyata keçdiyindən, lazımı dərslilər vaxtında çap olunduğundan şagirdlər latın qrafikalı əlifbadan sərbəst istifadə edirlər. Etiraf edirəm ki, onlar təhsillərini universitetlərdə davam etdirərkən bir sıra obyektiv çətinliklərlə qarşılaşırlar. Həmin səbəblər bunlardır:

1. Zəruri dərslilər, dərslər vəsaiti və metodik göstərişlərin çoxunun kiril əlifbasında olması;
2. Əməli istifadə üçün latın əlifbası ilə çap olunan lüğətlərin azlığı;
3. Müəhazirə oxuyan, seminar və məşğələ aparan professor-müəllimlərin böyük bir qisminin yeni əlifba ilə alışı bilməmələri. Hətta bəziləri sinif jurnallarını və şəxsi ərizələrini belə özləri yazmaqda çətinlik çəkirlər. [44-45]
4. Ali məktəblərin və digər müəssisələrin kitabxana və oxu zalları gündəlik qəzet və jurnallarla təmin olunmur.

Bütün bunlar yaxın zamanda düzələcəkdir. Bəla ondadır ki, tədbirlərdə, kollegiyalarda, seminarlarda, tribunallarda çox odlu-alovlu nitq söyləyən bəzi ziyalılar məlum fərmandan, onun əhəmiyyətindən, dilimizin qədimliyindən, zəngin və gözəl olmasından danışsalar da, tribunadan düşəndən sonra yazdığı qeydləri, avtoqrafi, məktubu və s. kiril qrafikalı əlifba ilə reallaşdırırlar.

Möhtərəm H.Əliyev məsələnin çətinliyini, lakin çox vacib olduğunu hər an hər birimizə xatırladır. Onun hər bir xatırlatması bu istiqamətdə işlərin uğurla getməsinə stimül yaradır. Onun Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında dilimizin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan yazıçı, şair və alimlərə, qonaqlara ürək yangısı ilə dediyi bu aşağıdakı sözləri, proqram xarakterli müraciəti, müdrək el ağsaqqalının, dövlət başçısının kəlamlarını olduğu kimi yada salmaq istəyirəm. Bu çıxışda H.Əliyev dühası, müdrıklüyü, Azərbaycan dilinə sonsuz məhəbbəti olduğu kimi görünür:

«Bir neçə kəlmə də dil haqqında danışmaq istəyirəm. Çünki burada dil haqqında söhbət getdi. Görürsünüzmü, bu gün mən sizə nə qədər təriflər deyirəm. Heç bir tənqid yoxdur. Həmişə də tərifləyirəm. Siz buna layiqsiniz.

Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, in- [45-46] kişaf etməsində, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var. Bu gün danışdığımız dil 20-ci ildə danışılan dil deyil. Elədir, yoxsa yox?

Yerdən səs: Bəli, tamamilə doğrudur.

H.Əliyev: *Əsrin əvvəlindəki dil deyil. Amma ondan qat-qat yaxşı dildir, ondan qat-qat təmiz dildir, ondan qat-qat mükəmməl dildir. Bu bizim ən böyük sərvətimizdir. Xalqı xalq edən, milləti millət edən ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq millət ola bilməz. Bizim xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, Şərq ölkəsinin əsarəti altında olduğumuz zaman da, sovet imperiyasının tərkibində olduğumuz zaman da biz bu dilimizi yaşatmışıq. Nəinki yaşatmışıq, onu inkişaf etdirmişik. Bu, xalqımızın, xüsusən bizim söz ustalarının, ədəbiyyatçıların, mədəniyyət xadimlərinin, elm xadimlərinin ən böyük nailiyyətidir. Doğrudur, vaxt var idi ki, biz dilimizi bugünkü kimi işlədə bilmirdik. Onun da səbəbləri məlumdur.*

Yadımdadır, ilk dəfə Yazıçılar İttifaqının qurultayında mən Azərbaycan dilində nitq söyləyəndən sonra tənəffüsə çıxdıq. Hamı gəlib məni təbrik edirdi. Ona görə mən orada birinci növbədə Azərbaycan dilində danışdım. Dedim ki, əziz qardaşlar, axı burada elə bir şücaət yoxdur, bu bizim öz dilimizdir. Mən bunu anladım. Çünki dövlət adamları Azərbaycan dilində danışmamışdılar. [46-47] Bu dil məişət dili olmuşdur və bir də ədəbiyyat dili olmuşdur, amma dövlət dili olmamışdır.

Mənim nitqimi yazıçılar böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Biz o illərdə çalışdıq ki, dilimiz inkişaf etsin. Bu sahədə çox çalışdıq. Baxmayaraq elə bir dövətdə yaşayırdıq ki, hakim dil rus dili idi. Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik. Siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasaydı, şübhəsiz ki, inkişaf edə bilməzdi.

İndi bizim çox gözəl dilimiz var. Burada professor Tofiq Hacıyev çıxış edərək türk yazarlarının qurultayından bir xatirəni yada saldı. Bilirsiniz, bu hadisə məni sevindirdi. Çünki biz dil haqqında müzakirə apararkən professor T.Hacıyev belə mövqedə idi ki, dilimizin adı başqa cür olmalıdır. Biz isə qəbul etdik ki, Azərbaycan dili olmalıdır. Amma onun sözləri məni ona görə sevindirdi ki, bizim Türkiyədən gələn alimlərimiz, dostumuz dilimizin qiymətini verə bilibdir. İş onda deyil ki, bunu mən danışsam, sən danışsın, o birisi danışır. İş ondadır ki, dilimizin qiymətini verə bilibdir. Həqiqətən,

bizimlə dost-qardaş ölkədə - Türkiyədə də dilimizi, Azərbaycan dilini çox sevirlər. Azərbaycanda mövcud olan Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş bir dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir.

İndi baxın, dövlətin bütün sahələrində sırf Azərbaycan dilində danışırıq və lazım olan bütün xüsusi terminləri də Azərbaycan dilində ifadə edirik. Azərbaycan dili Respublikamızda artıq öz . [47-48] yerini tutubdur. Xarici ölkələrin nümayəndələri də bizim dili bilməyərək, sadəcə onu eşidərək, dəfələrlə mənə deyiblər ki, sizin nə qədər gözəl diliniz var. Doğrudan da, bu belədir. Bəlkə də biz özümüz dilimizin gözəlliyini bir o qədər dərk edə bilmirik. Azərbaycan dili çox gözəl dildir!

Bilirsiniz, mən bunu dəfələrlə demişəm və bu gün fürsətdən istifadə edib yenə də deyirəm: biz türkdilli xalqların ailəsinə mənsub olan xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var Bunun bir şaxəsi də Azərbaycan dilidir. Biz bunu təsdiq etmişik və bu artıq bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunubdur. Azərbaycan dilini daha da zənginləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək sizin ən müqəddəs borcunuzdur.

Ancaq biz dünyada öz dilimizlə tək yaşayırıq. Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səliss danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı, biz çalışmalıyıq ki, məktəbimizdə, universitetlərimizdə gənclərimiz bir neçə dil öyrənsinlər. Mütləq öyrənməlidirlər. Biz artıq dünyaya qovuşmuşuqsa, dünya birliyinə daxil olmuşuqsa, gərək insanlarımız bir neçə dil bilsinlər - ingilis dilini də bilsinlər, rus dilini də bilsinlər, fransız dilini də bilsinlər. Bunu yasaq etmək olmaz. Onun qarşısını almaq lazım deyil. Amma birinci növbədə öz ana dilini bilməlidirlər. Bəli, Azərbaycanda indi də insanlar var ki, əsasən rus dilində danışirlar, Azərbaycan dilində danışmırlar. Bizim döv- . [48-49] lət orqanlarında da belələri var. Mən dəfələrlə xəbərdarlıq etmişəm ki, Azərbaycan dilini öyrənin, öyrənməseniz, işdən çıxaracağam.

Professor Hacıyev mənə deyir ki, siz Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin işçilərnı məcbur edin, onlar Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Mən öz azərbaycanlılarımızı məcbur edə bilmirəm ki, Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Amma sizə deyim ki, onlar artıq öyrənirlər. Xarici ölkələrin respublikamızda olan səfirləri Azərbaycan dilini artıq öyrənirlər. Onlar mənimlə görüşəndə çalışırlar ki, Azərbaycan dilində danışsınlar Mən də bunlara çox sevinirəm. Hətta Rusiyanın səfiri hörmətli cənab Bloxin burada oturubdur - o, Azərbaycan dilini öyrənir, özü də çox yaxşı öyrənir.

Budur bizim müstəqilliyimizin nəticəsi. Vaxtilə buraya, mərkəzdən Azərbaycan Kommunist Partiyasının II katibi vəzifəsinə rus millətindən olan adamlar gəlirdi. Mən onlara Azərbaycan dilini öyrədə bilmirdim. Onlara neçə dəfə deyirdim ki, Azərbaycan dilini öyrənin, ancaq öyrənmək istəmirdilər. Amma bu gün Rusiyanın səfiri öyrənir, Amerikanın səfiri öyrənir, Fransanın səfiri öyrənir, İngiltərənin səfiri öyrənir. Bunların hamısı böyük hadisədir, nailiyyətdir.

O ki qaldı şirkətlərdə hansı dildə danışmaq məsələsinə, bəli, onlar öz işlərini aparmaq üçün o dilləri bilən adamları işə qəbul edirlər. Amma mən deyə bilmərəm ki, sən öz işini ingilis dilində aparırsan, Azərbaycan dilində apar. O öz şirkəti ilə yazışma aparır, başqa sənədlər var və s. Bunu [49-50] öz dilində aparmalıdır. Eyni zamanda, sizə deyə bilərəm ki, o şirkətin nümayəndələri mənə yazdıqları məktubları iki dildə - həm öz dillərində, həm də Azərbaycan dilində yazırlar. Yəni onların çox yaxşı tərcüməçiləri var. Mən hərdən fikir verirəm çox dəqiq tərcümə edirlər. Onlar məktubu mənə iki dildə göndərirlər və bəzən də özləri mənə təklif edirlər ki, dərhal bunu oxuya bilim.

Beləliklə, görürsünüz, dil məsələsi ilə əlaqədar nə qədər məsələlər meydana çıxır. Ancaq yenə də ən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun!» (H.Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, Bakı, 1999, s.442-446).

H.Əliyevin dil siyasətində sərhəd məhdudiyyəti yoxdur. XXI əsrdə dünya türklərinin lideri, ağısaqqalı sayılan H.Əliyev təkcə Azərbaycan dilinin qayğısına qalmaqla kifayətlənmir, o, müasir türk xalqlarını yaxınlaşdırmaq, onlar arasında mənəvi, mədəni, iqtisadi bağlılığı daha da dərinləşdirmək üçün çox işlər görür. Onun xaricdə və respublikamızda türk xalqlarının nümayəndələri ilə apardığı görüşlərdə özünəməxsus yüksək bir mədəniyyət və diplomatik gedişlə dil siyasətini necə həyata keçirdiyini, onları saf amal uğrunda birliyə çağırıldığını görürük, duyuruq və hiss edirik. H.Əliyev 6 fevral 2003-cü ildə Bakı şəhərində TÜRKSOY . [50-51] təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirləri Daimi Şurasının 19-cu toplantısının iştirakçılarını qəbul edərkən türk xalqlarının birliyi ilə bağlı olan çox mühüm məqamı görün necə də özünəməxsus dillə çatdırır:

«...Ölkələrimiz arasında iqtisadi əməkdaşlığın, insani əlaqələrin inkişaf etdirilməsi vacib məsələdir. Ancaq bunların hamısının kökündə mədəniyyət, dil, bizim adət-ənənələrimiz durur. Bizi bir-birimizə bağlayan nədir? Bu dilimizin eyni kökdən olmasıdır. Düzdür, bəziləri bir-birlərini başa

düşümlər, amma biz dilimizə görə bir kökdən gəlmiş xalqlarıq. İkincisi, bizim müstəqil mədəniyyətimiz, ənənələrimiz, müştərək mənəvi dəyərlərimizdir. Bunlar türkdilli xalqları həmişə, əsrlər boyu bir-biri ilə bağlayıb, birləşdirib, bir-biri ilə yaxınlaşdırıbdır. Bunlar əsrlər boyu türkdilli xalqları bir-biri ilə bağlayıb, birləşdirib, yaxınlaşdırıbdır. Sonra rus imperatorluğu, ondan sonra isə sovet imperatorluğu dövründə biz bunları itirmədik, ancaq bir-birimizdən bir qədər aralandıq. Doğrudur, tamam aralanmadıq... get-gedə millətlər əriyib gedirdi, olacaqdı ümumi sovet xalqı. Sovet xalqı. Bunlar da hamısı - Elçin, Polad, Fatma xanım... sovet xalqının adamları. O qədər «sovet xalqı» olublar ki, bəzən öz dillərini də yaddan ç-xarıblar. Amma imperatorluq dağıldı, biz müstəqil olduq. Onda anladıq ki, bizim hələ babalarımız vaxtilə həmişə bir yerdə olublar, bir kökdən gəliblər, bir yerdə vuruşublar» («Azərbaycan» qəzeti, 8 fevral 2003-cü il). [51-52]

Heydər Əliyev nümayəndə heyətinə etdiyi müraciətdə türk xalqlarının birliyinin vacibliyini, əhəmiyyətini, vahid bir dilə malik olmalarını başqa bir üslubda, xüsusi deyimlə belə çatdırır:

«Mən hələ 1948-1950 ci illərdə Leninqradda oxumuşam. Xakasiyadan bir nəfər mənimlə oxuyurdu. Ondan soruşdum ki, Xakasiyada yaşayanlar kimlərdir. Hansı millətlərdir, müsəlmandırlarmı? Türkdürlərmi? O, özü bunu izah edə bilmirdi.

Söhbətin bu məqamında Baş Nazirin müavini Elçin Əfəndiyev tələsir, qeyri-dəqiq, natamam, çaşdırıcı replika verir: «Onlar şamandırlar».

Heydər Əliyev soyuqqanlılıqla və təmkinlə onun replikasının yerinə düşmədiyini, verilən cavabın qonaqları çaşdırma biləcəyini duyub deyir: «Şaman olsalar da, türkdürlər. Türklər də şamandır». Natiq bundan sonra özünün diplomatik, siyasi gedişlərini maraqlı, yığcam, sadə və elmi əsaslarla davam etdirir. Azərbaycan Respublikası ilə o qədər də isti münasibətdə olmayan qonşu türkdilli respublikalardan birini nəzərdə tutaraq, XXI əsrin çalxalandığı bir zamanda türk yanğısı ilə görün fikirlərini necə açıqlayır:

«Mən sizin təşkilatın işindən çox razıyam. Təəssüf edirəm ki, bəzi cümhuriyyətlərdən gələn yoxdur. Təkcə Türkmənistan nümayəndəsinin gəlməsi böyük bayramdır. Yaxşı bilirəm ki, Türkmənistan nümayəndələri çox yerə getmirlər. Amma əgər Türkmənistan nümayəndələri Azərbaycana gəlibsə, bu mənim dostum, qardaşım, Türkmənbaşı Saparmurad Niyazovun Azərbay- [52-53] can-Türkmənistan dostluğuna olan sədaqətidir. Doğrudurmu?» («Azərbaycan» qəzeti, 8 fevral 2003-cü il).

Əlavə şərhə ehtiyac yoxdur! Bu məntiqin, bu türkcülüyün, bu mənəviyyətin, bu söz duyumunun və oyununun, məna yükünün rəngarəngliyi, ilahliliyi qarşısında heyran qalmayıb nə edəsən?!

Tatarıstan Respublikasının mədəniyyət naziri İldus Tarxanov «bizim Türk dünyasının, türk xalqlarının böyüklüyü ondadır ki, bizim müştərək mədəniyyətimiz, dilimiz var. Ona görə də, biz birlikdə daha güclü olarıq» deyəndə Heydər Əliyev bu mövzuda öz fikirlərini söyləməyin psixoloji mühitinin bir daha yetişdiyini duyur və illərlə beynində, qəlbində gəzdirdiyi fikri bir qədər də açıqlığı ilə, müasir Türk dünyasının lideri, ağsaqqalı kimi türk qardaşlarımıza söyləyir. Bu fikirlərin dərinliyini, gərəkliyini söyləyən nitqin dil baxımından nə dərəcədə maraqlı olmasını olduğu kimi dərk etmək üçün onun nitqini eyni ilə oxucunun nəzərinə çatdırıram. Oxucuya ancaq təmkinlə oxumaq, düşünmək, təkrar-təkrar təhlil etmək qalır.

Heydər Əliyev deyir:

«Düz deyirsiniz. Siz bunu yaxşı bilirsiniz. Ancaq mən bu fürsətdən istifadə edərək bir də demək istəyirəm ki, milləti yaşamaq və milləti indiyə qədər olduğu kimi əzilməsi imkanlarının qarşısını gələcəkdə almaq üçün dilimizi qorumalıyıq, indi türkdilli millətlərin dillərində bir qədər fərq var. Amma bu dillərin kökü birdir. Mən belə düşünürəm ki, biz gərək dilimizi tatar dilinə oxşa- [53-54] daq. Yaxud da qırğızlar dillərini bizim dilə oxşatsınlar. Yox.

Əsrlər boyu dillərimiz belə yaranıbdır. Amma eyni zamanda dilin işlənməsi mümkün oimədiyinə görə, bizim dillərimiz lazımı qədər inkişaf edə bilməyibdir. Ona görə də, mən Azərbaycan dili haqqında fərman verdim. Azərbaycanda latın əlifbasına keçmək barədə fərman verdim və onun yerinə yetirilməsini təmin etdim. Azərbaycan dilinin bundan sonra da inkışaf etməsi mənim həyatımın ən birinci vəzifəsidir. Çünki millətin dilini əlindən alsan, onu öz dilindən məhrum etsən, o millət çox şey itirər. Amma millətin öz doğma dili, ana dili olanda onu heç nə dəyişdirə bilməz.

Allaha şükürlər olsun ki, bizim Azərbaycan dili çox mükəmməlləşib, çox genişləniibdir. Dilimizin çox böyük lüğət ehtiyatı var. Bizim Azərbaycan dili şər dilidir. Yadımdadır, mən bir-iki dəfə burada, ya da Türkiyədə toplantılarda nitq söyləyəndən sonra dostum Süleyman Dəmirəl mənə deyirdi ki, sən şər oxudun. Deyirdim ki, yox mən nitq söyləyirdim. O deyirdi ki, amma Azərbaycan dili o qədər şər dilidir ki, bəzən fərqi varmaq olmur ki, nitq söyləyirsən, yaxud şər deyirsən.

Eləcə də Anadolu türk dili. Anadolu türk dili də vaxtilə çox əzablar çəkibdir. Osmanlı imperatorluğunda, sarayda fars dili, ərəb dili işləniirdi. Türkiyədə türk dilinin inkişaf etdirilməsi böyük Atatürkün adı ilə bağlıdır. Bu günkü türk dilinin yaranması böyük Atatürkün xidmətləridir. Bilmirəm siz bunu

demisiniz, yoxsa yox, mən Azərbaycan-[54-55] da Atatürk mərkəzi yaratmışam. Çünki Atatürk təkə Anadolu türklərinin deyil, o bizim hamım-zındır. Mən Anadolu türk dilinin nə qədər ağır vəziyyətdə olduğunu bilirdim. Əgər Atatürk dil haqqında qərarlar qəbul etməsəydi, bu gün belə gözəl Anadolu türkcəsi olmazdı. **Ona görə də dil, dil, bir də dil... Dili inkişaf etdirməliyik. Mən demişəm və bu gün də deyirəm. Bizim gənclərə deyirəm ki, rus dilini yaxşı bilin, ingilis, fars, ərəb, fransız dillərini də yaxşı bilin. Amma bunların hamısından yaxşı öz Azərbaycan dilimizi öyrənin. Əgər bunu bilməsən, sən tam azərbaycanlı olursan. Elədir, yoxsa yox? Mən bunu sizə ona görə deyirəm ki, dili inkişaf etdirmək TÜRKSOY-un əsas vəzifələrindən biridir. Dilimizi bir-birinə bağlamaq, yaxud da ki, bənzətmək lazım deyildir. Məsələn, türkmənlərin danışığının bir qismini mən başa düşürəm. Amma bir qismini başa düşmürəm. Eləcə də siz. Elədirmi? Türkmən və Azərbaycan dilləri bir-birinə daha da yaxındır. Türk dili və Azərbaycan dili eyni şeydir»** («Azərbaycan» qəzeti, 8 fevral 2003-cü il).

Azərbaycan dilinə qayğı, onu qorumaq, inkişaf etdirmək, dilimizin keşiyini çəkmək möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin apardığı dövlət siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Elə bu günlərdə H.Əliyev cənablarının Azərbaycan dili ilə bağlı iki mühüm tarixi sənədə - Qanun və Fərmana imza atması çox mətləblərdən xəbər verir. Birinci sənəd «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublika- [55-56] sının Qanunu adlanır (Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il). Uzun müddət Milli Məclisdə, mətbuat səhifələrində geniş müzakirə olunan bu Qanun prezidentimizin imzası ilə rəsmiləşdi. Üç fəsil, 22 maddədən ibarət olan bu tarixi sənəd - Qanun çox vacib problemin həlli yollarını göstərir. Dövlət dili haqqında imzalanan bu Qanunda bəyan edildiyi kimi, «Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, Dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı millimədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır».

Bu qanun həmçinin «Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır».

Möhtərəm prezidentimiz «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə 02 yanvar 2003-cü ildə tarixi fərman imzalamışdır. Azərbaycan dilinin tətbiqi, qorunması, inkişafı ilə bağlı H.Əliyev cənabları öz sözünü dedi. Bütün bunları reallaşdırmaq, həyata keçirmək üçün Azərbaycan ziyalıları, dövlət strukturları konkret əməli işlər görməlidirlər.

Əminəm ki, Dövlət Dil Komissiyası, dövlət orqanları, elm və təhsil müəssisələri, xalqımızın ziyalıları möhtərəm prezidentimiz H.Əliyev cənab- [56-57] larının tapşırıq və tövsiyələrini həyata keçirmək üçün var qüvvə ilə çalışacaqlar. H.Əliyev cənablarının XXI əsrdə Azərbaycan xalqına yadigar qoymaq istədiyi əvəzsiz ideyalar çoxdur. Bu ideyaların həyata keçirilməsində əməyi olan hər bir Azərbaycan ziyalısına uğurlar arzu edirəm. Atılan hər bir addım, görülən hər bir uğurlu iş möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və çiçəklənməsi yolunda ən mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bu bizim dilimizə, xalqımıza, prezidentimizə sədaqətin, məhəbbətin rəmzi kimi qiymətləndirilə bilər.

QAYNAQLAR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏTBİQİ VƏ İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI İMZALADIĞI TARİXİ FƏRMAN, QANUN VƏ SƏRƏNCAMLAR:

*Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi
haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin*

FƏRMANI

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edirsə də, onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir.

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaş- [58-59] mışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli məniyyətini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də, xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz-bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarında da olduğu kimi aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hissələrdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bu günkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamilləşən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də döndə-döndə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş [59-60] məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur.

Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduğu qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarında türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri - dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan- [60-61] can şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi - ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi.

Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii

məna kamilliyi və digər amillər bu dilin dərin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişlər.

XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə [61-62] Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqə tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şer dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdusa, xalq şeri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi.

XVII əsrin xalq şerində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışıq elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır.

XIX əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiyə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeçiliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə [62-63] yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərslilər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunu məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərslilər və lüğətlər yazmağa başlamışdılar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərslilərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsüzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Qənizadə, Məmmədağa Sidqi, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənməmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca, azərbaycanca - rusca lüğətlər, təcrübi - tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan M.F.Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiy- [63-64] yatın realist məzmununa uyğun gələn tezləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. «Əkinçi»dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XX üzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəllərindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərslilər buraxılmış, müntəxabatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sisteminə dair kitablar yazılmışdır.

Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları «Molla Nəsrəddin» vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir.

Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə C.Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi söz ustaları Azərbaycan dilinin [64-65] sağlığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədi ilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda I Beynəlxalq türkoloji qurultay çağırıldı. Bu türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi-potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi. Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyasına

məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən 15 il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər [65-66] ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir.

1945-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətlə inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində Dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütövlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meylləri əsasında yazı qaydaları cilalanmışdır. [66-67]

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. Hər hansı bir dilin dövlət dili statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsa da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həminə ənənə uzun müddət qırılmışdır. Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu, Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında da belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrgü rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazı- [67-68] mınca qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşür etdi.

Nəhayət, mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. O, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilini daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində xalqın iradəsinə zidd olaraq dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsi nəzərdə tutulan anti-konstitusion qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə tələyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali qanunvericilik üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adı qanunvericilik qayda- [68-69] larına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu, dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə oldu. Həmin məsələ yeni Konstitusiyaya layihəsinə hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabr ayının 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil grammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı formaları vardır.

Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilər bilməsin.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının 10 illik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər [69-70] sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin ali və orta məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzərlər və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl edilir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitələrinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtılmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti- [70-71] ti, ana dilində bədii və elmi ədəbiyyat, mətbuat və s. ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir.

Çox qərribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkaçan deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və s. lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və ya digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qrup tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin [71-72] genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə *qərara alıram*:

1. *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.*

2. *Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.*

3. *Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzun müddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.*

4. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində [72-73] mətində qəti tədbirlər həyata keçirsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.*

5. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsləklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.*

6. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.*

7. *Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:*

- yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə

yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər [73-74] Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayıb versinlər; - yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. *Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məlumatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi barədə təklif/əri bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.*

9. *Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:*

- ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

- Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, [74-75]

Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

- Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

- bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

HEYDƏR ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il
[75-76]

**Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil
Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI:**

Azərbaycan Respublikası prezidenti «**Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında**»
18 iyun 2001-ci il tarixli 506 nömrəli fərmanının yerinə yetirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası aşağıdakı şəkildə təsdiq edilsin:

Komissiyanın sədri:

Heydər Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti

Komissiyanın sədr müavinləri:

Ramiz Mehtiyev - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri

Mahmud Kərimov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Milli Məclisin deputatı

Komissiyanın üzvləri:

Vasif Talıbov - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Hacıbala Abutalıbov - Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı [76-77]

Misir Mərdanov - Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri

Polad Bülbüloğlu - Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri

Nizami Xudiyev - Azərbaycan Dövlət Televiz-ya və Radio Verilişləri Şirkətinin/n sədri, Milli Məclisin deputatı

Yusif Hübətov - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının ərazi-idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri

Nizami Cəfərov - Azərbaycanda Atatürk mərkəzinin müdiri, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Bəkir Nəbiyev - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsinin akademik-katibi

Bəxtiyar Vahabzadə - xalq şairi, Milli Məclisin deputatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Mirvarid Dilbazi - xalq şairi

Nəbi Xəzri - xalq şairi

Qabil İmamverdiyev - xalq şairi

Cabir Novruz - xalq şairi

Fikrət Qoca - xalq şairi

Əkrəm Əylisli - xalq yazıçısı [77-78]

Vaqif Səmədoğlu - xalq şairi, Milli Məclisin deputatı

Sabir Rüstəmxanlı - şair-publisist, Milli Məclisin deputatı

İsmayıl Vəliyev - «Azərbaycan ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin baş direktoru

Kamal Abdullayev - Bakı Slavyan Universitetinin rektoru

Mübariz Yusifov - Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru

Ağamusa Axundov - Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rektoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Yaşar Qarayev - Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Vasif Məmmədəliyev - Bakı Dövlət Universitetinin ilahiyyat fakültəsinin dekanı, Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Məsud Mahmudov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktorunun müavini

Vilayət Əliyev - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin prorektoru

Tofiq Hacıyev - Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Yusif Seyidov - Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri

Adil Babayev - Azərbaycan Dillər Universitetinin kafedra müdiri [78-79]

Samət Əlizadə - Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Əzizə Cəfərzadə - Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Elbrus Əzizov - Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Rəhilə Məhərrəmovə - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Aydın Ələkbərov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun böyük elmi işçisi

Müseiyib Məmmədov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

İsmayıl Məmmədov - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun şöbə müdiri

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Bakı şəhəri, 04 iyul 2001-ci il. [79-80]

*Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan
dili gününün təsis edilməsi haqqında*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
FƏRMANI**

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafik abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzdək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər.

İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikcə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçirilmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zəngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş məkanda müsəlman Şərq xalqlarının ümumi yazı sistemi kimi formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan ədəbləri, alimləri, mütəfəkkirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühüm rol oynayaraq bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişlər. Lakin əsrlərə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın tə-[80-81] səvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün mütərəqqi maarifçi ziyalıların əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrün maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdır. XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin gedişatı mövcud əlifbanı daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdır.

1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni əlifba komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım idi. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndi. 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji qultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsirdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalıları bu əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda [81-82] mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərir ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərilərsə də, optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyini ehtimalını gücləndirdi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeini perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu isə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi.

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikası Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq *qərara alıram*:

1. *Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.*
2. *Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minsin.*

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının prezidenti

Bakı şəhəri, 09 avqust 2001-ci il. [82-83]

**Azərbaycan Respublikasında Dövlət
dili haqqında**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QANUNU**

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsi öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüququ statusunu nizamlayır.

İFƏSİL

Ümumi müddəalar

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, [83-84] iqtisadi, elm və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlara (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dilində Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərti ilə aparıla bilər. [84-85]

**Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət
dili haqqında qanunvericilik**

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

**Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və
inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri**

3.0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.0.1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

3.0.2. Dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.0.3. Dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyələşdirilməsinin təmin edilməsi; [85-86]

3.0.4. Dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3.0.5. Dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3.0.6. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

II FƏSİL DÖVLƏT DİLİNİN İŞLƏNMƏSİ, QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

4.2. Bu qanunun 4.1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçiri- [86-87] lən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirlərə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

6.1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından aslı olmayaraq bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır.

6.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və mülkiyyət formasından aslı olmayaraq dövlət dilində yayımlanan bütün [87-88] televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

7.1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tabloları, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığın tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların [88-89] üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

7.4. Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları haqqında izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

«Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin - şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır [89-90], onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi

10.1. *Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfində müəyyənləşdirilir.*

10.2. *Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səsəlməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.*

Maddə 11. Dövlət dilinin hüquq-mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, məhkəmə icraatında və inzibati xətalər üzrə icraatda işlənməsi

11.1. *Azərbaycan Respublikasının hüquq mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikası [90-91] sının dövlət dili işlənilir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.*

11.2. *Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənilir.*

11.3. *Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzarlıq dövlət dilində aparılır. "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa bir dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.*

11.4. *Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmələrdə cinayət mühakimə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.*

11.5. *Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə [91-92] məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.*

11.6. *Azərbaycan Respublikasında inzibati xətalər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətalər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.*

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. *Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.*

12.2. *Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.*

12.3. *Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar- [92-93] (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.*

Maddə 13. Dövlət dilinin normaları

13.1. *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər.*

13.2. *Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.*

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

15.1. *Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.*

15.2. *Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qra- [93-94] fikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.*

15.3. *Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbifət göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.*

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsbiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. *Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nigah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqələri, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.*

16.2. *Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqındakı sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də tərtib edilir. [94-95]*

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fəaliyyətlərinin, idarələrin adında işlədilməsi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fəaliyyətlərinin, idarələrin adları Azərbaycan dili normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzarlıqla bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı.

18.1. *Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.*

18.2. *Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər. [95-96]*

III FƏSİL
Yekun müddəaları
Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə
məsuliyyət

Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. *Bu qanun dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.*

20.2. *Bu qanun qüvvəyə mindiyi gündən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.*

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il. . [96-97]

**«Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili
haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun
tətbiq edilməsi barədə**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
FƏRMANI**

"Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, bir ay müddətində:

- qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsin;

- Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarının həmin qanuna uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu barədə Azərbaycan Respublikasının prezidentinə məlumat versin;

- həmin qanunun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik. [97-98] aktlarının layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsin;

- həmin qanunun 4.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanları»nın səlahiyyətlərini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanlarına dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsin;

- həmin qanunun 9-cu və 10.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş müvafiq qurumun səlahiyyətlərini həyata keçirən orqana dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim etsin;

- "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn məsələləri öz səlahiyyətləri daxilində həll etsin.

2. Müəyyən edilsin ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.5-ci, 13.1-ci və 13.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş «müvafiq icra hakimiyyəti orqanları»nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Dil Komissiyası həyata keçirir.

3. Bu Fərman dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 02 yanvar 2003-cü il. [98-99]

ƏDƏBİYYAT:

1. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, B., «Ozan», 1999.
2. Ə.M.Dəmirçizadə. Klassiklərimiz dil və yazı haqqında, B., 1992.
3. A.Axundov. Dil mədəniyyəti, B., 1992.
4. A.Axundov. Dilimizə dövlət qayğısı. «Dirçəliş» jurnalı, №41, B., 2001.
5. M.Adilov. Sənətkar və söz, B., 1984.
6. M.Məmmədov. N.Nərimanov və ana dili, B., 1971.
7. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I, II h., B., 1976, 1985.
8. N.Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, B., 1997.
9. Ə.N.Cəfərov. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar, B., 1990.
10. N.Cəfərov. Azərbaycan dövlətçiliyinin dili, yaxud Azərbaycan Prezidentinin dil siyasəti. «Azərbaycan» qəzeti, 18 avqust 2001.
11. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi, «Azərbaycan» qəzeti, 10 noyabr 2001.
12. B.Xəlilov. Azərbaycan dili milli varlığımızdır. «Dirçəliş» jurnalı, №243, 44, 45, 46, B., 2001.

[99]

Redaktor: dos. **İbrahim Bayramov**
Texniki redaktor: **Dürdanə Mirtağı qızı**
Korrektorlar: **Yeganə Qəhrəmanova**
Kompüter-dizayner: **Dürdanə Mirtağı qızı**
Rəssam: dos. **Soltan Atayev**

Yığılmağa verilib: 05.02.2003. Çapa imzalanıb: 19.02.03.

Şərti çap vərəqi: 6,25.

Kağızformatı 84x108 1/16.

Tiraj 500. Ofset üsulu ilə çap olunub.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur. Müəssisəsinin direktoru: N.B.Məmmədli Ünvan: İçəri Şəhər, 3-cü Maqomayev 8/4. Tel.: 97-16-32; 850-311-41-89.